

Odavno su poznate psihološke i emotivne dobrobiti rada na otvorenom, posebno ako taj rad podrazumeva i brigu o prirodi. Rad u vrtu može doprineti ublažavanju depresije, a ima dokaza i da lišće podiže raspoloženje ljudi. Kad je britanski Nacionalni zavod za statistiku izneo prve zvanične podatke o „nacionalnom blagostanju“, zaključio je da su najsrećniji stanovnici Velike Britanije oni koji žive u udaljenim, lepim delovima Škotske, dok su najsrećniji radnici oni koji brinu o šumama.¹¹ Prema nekim istraživačima, čak i zelena boja ima pozitivno psihološko dejstvo.²²

Ljudi s mentalnim problemima dugo se već, u nekim slučajevima, upućuju na rad na poljoprivrednim dobrima. Oni koji ne uspevaju da se snađu u okolnostima koje su normalne za društvo uopšte, tu normalnost pronalaze u redovnoj muži, obrađivanju zemlje i žetvi. Oni koji ne mogu da vide sklad u sopstvenom životu, koji ne uspevaju da se pronađu u konvencionalnom poslu ili su doživeli neki snažan emotivni slom, pronalaze spokoj u prisustvu biljaka i životinja. Surovost seoskog života ponekad je deo te blagodeti. Žetva može da podbaci, vreme ne ide uvek naruku, ali jedina smisljena reakcija je nasmejati se i, zajedno s drugima, krenuti sve iz početka. Pojedinac ne može ni da

---

¹¹ Lizzie Davies i Simon Rogers, „Wellbeing Index Points Way to Bliss: Live on a Remote Island, and Don't Work“, theguardian.com, 24. jul 2012.

²² Cari Nierenberg, „A Green Scene Sparks Our Creativity“, bodyodd.nbcnews.com, 28. mart 2012.

se proslavi ni da preuzme krivicu, što je sasvim suprotno etosu neoliberalizma XXI veka.

Početkom ovog veka, Beren Oldrič je poželeo da takvo poljoprivredno gazdinstvo osnuje u Kambriji, nadomak britanskog jezera Distrikt. Prethodno je godinu dana radio na „terapeutskoj farmi“⁴ u Americi, kao i u lokalnim institucijama za mentalno zdravlje u Kambriji. Uvideo je da rad u poljoprivredi nije zastupljen u postojećim programima mentalne zdravstvene zaštite i svoje ciljeve predstavio okružnim agencijama za razvoj, te raznim dobrotvornim fondovima. Pošto su obezbeđena sredstva, 2004. je osnovan Grouing Vel (Growing Well), poljoprivredno dobro na četiri hektara zemlje za uzgoj povrća, koje se prodaje lokalno. Dobrovoljci mogu da rade na farmi i svega pola dana, i to u cilju oporavka od raznih mentalnih i emotivnih problema.

Iz perspektive finansijera, političara i stručnjaka za mentalno zdravlje, Grouing Vel je vrlo uspešan projekat. Pokazalo se da se oni koji su radili na dobru zdravstveno stanje popravilo i da su efekti uglavnom trajniji od dejstva medicinske terapije. U početku su ih na Grouing Vel mahom upućivale službe socijalne zaštite i socijalni radnici. Međutim, kad je „propisano druženje“ postalo priznata lekarska praksa, Grouing Vel je uspostavio veze i s ambulancama u severozapadnom delu Engleske. Do 2013. godine, iskustvo rada na tom dobru steklo je 130 dobrovoljaca.

Kako razumeti uspeh poduhvata kao što je Grouing Vel? Ako ljudski um ili mozak shvatamo kao neku čudesno autonomnu celinu, sa sve njenim neobičnim navikama, ukusima, fluktuacijama i disfunkcijama, o kojoj mi, kao ljudska bića, moramo da brinemo (uz pomoć menadžera, lekara i političara), onda je stvar prilično jasna. Ljude povremeno zadese spontani mentalni ili neurološki problemi, koje oni ne umeju da reše. Možda je neki neuron pogrešio putanju. Možda se zbog stresa, koji je trebalo izbeći, u krvotok ulila loša kombinacija hormona. Možda nisu dovoljno uspešno radili na svojoj sreći, i to dijetom, vežbama i saosećanjem sa drugima. Prirodna sredina i fizička aktivnost

---

⁴ Eng. *care farm* – poljoprivredno dobro koje se koristi u terapeutske svrhe. – *Prim. prev.*

moгу biti psihosomatski lek za te boljke, baš kao lekovi ili razgovor s terapeutom.

Nema sumnje da bi takvu priču ispričali mnogi finansijeri Grouing Vela, pa čak i saradnici iz britanske službe za zdravstvenu zaštitu. O takvim pričama svakako maštaju savremeni političari i menadžeri. S obzirom na stalan priliv rezultata neuroloških i biheviorističkih istraživanja u etablirane medije (ili literaturu za samopomoć), takve priče o svom životu mogli bi ponavljati i obični ljudi. Moj mozak je pretrpeo disfunkciju koja iziskuje lečenje. Moj um se ne ponaša lepo, kao neposlušan pas. Vreme provedeno pored biljaka deluje lekovito. Uostalom, blagostanje je izbor, kako nas pozitivni psiholozi stalno podsećaju. Neko mora da se ozbiljno pozabavi tim mojim umom ili mozgom.

Međutim, Beren Oldrič potpuno drugačije shvata projekat koji je započeo. Što se njega tiče, Grouing Vel je biznis, a ne neki maskirani medicinski recept. Pre nego što je osnovao poljoprivredno dobro, završio je master studije iz vokacione rehabilitacije i učio o tome kako rad pomaže ljudima da se oporave od bolesti i bolnih životnih iskustava. U svojoj disertaciji se bavio participativnim upravljanjem i preimućstvima demokratskih poslovnih struktura, inače poznatih kao zadruge. Dosetio se da je uključivanje ljudi u upravljanje biznisom – bilo da je reč o društvenom ili nekom drugom preduzeću – dobar način da im se pomogne da ponovo otkriju svrhu i sopstvenu aktivnu ulogu u oblikovanju svog života. Zašto ne bi spojio pokret „terapeutske poljoprivrede“, koji se tradicionalno smatra za način pružanja pomoći pacijentima s mentalnim oboljenjima, sa zadrugama, koje ljudima daju moć da se kolektivno organizuju i da proizvode?

Sveukupna naučna analiza psihološkog dejstva boravka u blizini biljaka potpuno zanemaruje razloge *zbog kojih* čovek uopšte traži njihovo društvo. Vrtlarstvo i žetva naprosto leče. Odnos između lišća i raspoloženja predstavljen je jednostavno, kao uzrok i posledica. Etos Grouing Vela potpuno je drugačiji od toga. Njegov osnovni princip jeste da dobrovoljci imaju isti cilj, a to je proizvodnja i prodaja kvalitetnog povrća. Poljoprivredno gazdinstvo je organizovano kao „industrijsko i kooperativno društvo“, što je jedna od pravnih formi za osnivanje zadruga u Velikoj Britaniji. Svako ko je zainteresovan za Grouing Vel, bilo da je kupac, dobrovoljac ili posetilac koji želi da nauči nešto o

poljoprivredi, može postati član, a zatim i učestvovati u odlučivanju. Dobrovoljci imaju mogućnost da se uključe u upravljanje dobrom na poziciji koja im odgovara. Nije tu reč samo o „radu rukama“. Taj projekat podrazumeva i izražavanje mišljenja i preuzimanje dela kontrole.

Agencije koje finansiraju Grouping Vel i lekari koji pacijente upućuju na dobrovoljni rad imaju jednu teoriju o tome šta se tu zbiva, a Oldrič i njegove kolege drugu. Po finansijerima i lekarima, dobrovoljci su oboleli i podvrgavaju se nekakvom lečenju. Po Oldriču i kolegama, oni ponovo pronalaze dostojanstvo i ponovo uče da se uzdaju u svoj sud i angažuju se u društvu koje uspešno posluje u lokalnim okvirima. Prema prvoj teoriji, dobrovoljci su pasivni i ne daju nikakvo medicinski relevantno tumačenje sopstvene situacije. Prema drugoj su aktivni i u prilici su da utiču na svet oko sebe, kao i da ga tumače i o njemu raspravljaju.

Zar ne bi oba mišljenja mogla biti ispravna? Mogla bi, ali samo površno gledano. Ljudi mogu imati različite stavove o zbivanjima, formirane na osnovu različitih vrsta dokaza i naučne metodologije. Važnije je, međutim, pitanje šta za društvo, politiku i lične životne priče znači postupanje u skladu s određenim oblicima psihološkog i neurološkog objašnjenja. Postoji neprijatna mogućnost da nas upravo bihevioristički i medicinski pogled na um – kao na nekakav unutrašnji organ ili instrument koji pati u tišini – drži u pasivnom stanju koje se povezuje s depresijom i anksioznošću. Društvo koje meri fluktuacije u zadovoljstvu i bolu i njima upravlja, kako je Bentam planirao, možda je više podložno „mentalnom slomu“ pojedinaca nego ono koje je strukturisano tako da ljudima omogućuje da govore i učestvuju.

Razumevanje nesreće

Zašto ljudi postaju nesrećni i šta se povodom toga može preduzeti? To su pitanja kojima se bave filozofi, psiholozi, političari, neuronaučnici, menadžeri, ekonomisti, aktivisti i lekari. Kako će ko odgovoriti na njih uglavnom zavisi od teorija i tumačenja kojima se služi. Sociolog

neće odgovoriti isto kao neuronaučnik, a njegovi će odgovori, opet, biti drugačiji od onih koje ponudi psihoanalitičar. Pitanje objašnjenja i reakcije na ljudsku nesreću je, ipak, etičko i političko, a svodi se na to koga ćemo kritikovati i, sasvim otvoreno, koga ćemo okriviti.

Gledište Berena Oldriča, na kojem počivaju struktura i etos Grouping Vela, veoma je važno. Posmatranje uma (ili mozga) kao nekakvog dekontekstualizovanog, nezavisnog entiteta koji iz čista mira doživi krah i kojeg treba da posmatraju i popravljaju stručna lica, zapravo je simptom one kulture koja danas u velikoj meri proizvodi nesreću. Lišenost moći jedan je od uzroka depresije, stresa i anksioznosti. Uprkos svom trudu pozitivnih psihologa, lišenost moći je posledica društvenih, političkih i ekonomskih institucija i strategija, a ne grešaka u kretanju neurona ili u ponašanju. Svaki pokušaj da se to porekne vodi pogoršanju problema koji navodno rešava nauka o sreći.

Pored raznih biheviorističkih i utilitarističkih disciplina o kojima je bilo reči u ovoj knjizi, ima dosta istraživačkih tradicija koje se takođe bave lišavanjem moći. Tradicija psihologije zajednice, nastala u Sjedinjenim Državama tokom šezdesetih, polazi od toga da se pojedinac može shvatiti samo u svom društvenom kontekstu. Klinički psiholozi su među najglasnijim kritičarima medicinskog lečenja teskobe i farmaceutskih kompanija koje ga podstiču. Pridruživši se kritici kapitalizma, psiholozi poput Dejvida Smejla i Marka Replija iz Velike Britanije ponudili su alternativno tumačenje psihijatrijskih simptoma, zasnovano na sociološkom i političkom razumevanju nesreće.³ Društvena epidemiologija, kojom se bave Karles Muntaner u Kanadi ili Ričard Vilkinson u Velikoj Britaniji, nastoji da razume razlike u mentalnim poremećajima u različitim društvima i društvenim klasama, dovodeći ih u vezu s različitim društvenoekonomskim uslovima.

U raznim periodima istorije ti sociološki orijentisani pristupi čak su uticali na razmišljanje o biznisu. Kao što je rečeno u trećem poglavlju, istraživanje tržišta je tokom tridesetih i četrdesetih godina XX veka imalo kvazidemokratsku dimenziju s namerom da otkrije šta javnost želi od sveta i misli o njemu. Sociolozi, statističari i soci-

---

³ Na proleće 2011, Britansko društvo psihologa objavilo je otvoreno pismo, koje su potpisali klinički psiholozi, u kojem kritikuje peto izdanje Priručnika.

jalisti imali su ključnu ulogu u predstavljanju stavova javnosti. Zatim smo u četvrtom poglavlju videli kako je insistiranje menadžmenta na timskom radu, zdravlju i elanu počev od tridesetih godina povremeno dovodilo do radikalnijih analiza koje su podvlačile da moć i glas kolektiva u radu može bitno doprineti produktivnosti i blagostanju. To bi moglo značiti da treba razmišljati o potpuno novim modelima organizovanja, a ne samo o novim tehnikama upravljanja.

U svakom trenutku istorije merenja sreće, od prosvetiteljstva do danas, povremeno bi se rodila nada u drugačiji društveni i ekonomski svet jer je nesreća postala motiv da se dovede u pitanje *status quo*. Prvi korak je shvatanje pritiska i bola koje čovek trpi zbog rada, hijerarhije, finansijskih problema i nejednakosti. Ali, kad se isti dokazi upotrebe za davanje suda o ponašanju i mentalitetu ljudi, a ne o strukturi moći, taj duh emancipacije vrlo brzo postaje konzervativan. Nada zapravo ne nestaje, nego upada u zamku. Kritika se okreće ka unutra. Ne mora tako da bude.

Kad se kritički pogled upre ka institucijama a ne ka emocijama ili raspoloženju ljudi koji u njima borave, stvari izgledaju sasvim drugačije. U bogatim zemljama, stopa mentalnih oboljenja blisko je povezana s nivoom ekonomske nejednakosti u društvu u celini, a Sjedinjene Države su na samom vrhu.⁴ Priroda i dostupnost posla imaju ključni uticaj na mentalno zdravlje, kao uostalom i organizacione strukture i praksa upravljanja. Jedan od najznačajnijih zaključaka ekonomije sreće jeste da nezaposlenost ima vrlo nepovoljno psihološko dejstvo na ljude, i to ne samo zbog gubitka prihoda.⁵

Više puta se pokazalo da poslovi na kojima ljudi nemaju „uticaja na složenost posla“ niti „pravo na odlučivanje“ dovode do ispuštanja kortizola u krvotok, što izaziva zadebljanje arterija i povećava rizik od srčanih oboljenja.⁶ Ne čudi, dakle, što je blagostanje zaposlenih veće u firmama u vlasništvu radnika, gde je šire učešće u odlučivanju, a vlast

---

⁴ Videti Richard Wilkinson i Kate Pickett, *The Spirit Level*.

⁵ Prema proračunu britanskog ekonomiste sreće Endrua Osvalda, svakom nezaposlenom bi trebalo isplatiti 250.000 funti pomoći godišnje na ime obeštećenja za negativne psihološke posledice nezaposlenosti.

⁶ Sally Dickerson i Margaret Kerneny, „Acute Stressors and Cortisol Responses: A Theoretical Integration and Synthesis of Laboratory Research“, *Psychological Bulle-*

ravnomernije raspoređena nego u običnim akcionarskim društvima.⁷ U obimnoj analizi uticaja recesije na javno zdravlje, Dejvid Stakler i Sandžej Basu pokazali su na koje sve načine politika javne štednje ugrožava mentalno i fizičko zdravlje, te dovodi do preuranjene smrti.⁸ Takođe su ukazali na alternative da recesija postane prilika za unapređenje javnog zdravlja. Izabrani put je političko pitanje.

Dok ekonomiste i političare jedino zanima da li pojedinac ima posao, postoje obimni dokazi o tome da od strukture i ciljeva organizacije bitno zavisi i njihovo psihološko i fiziološko dejstvo na zaposlene. Tako, na primer, ljudi nalaze veće zadovoljstvo u radu u neprofitnim organizacijama nego u privatnim firmama, što znači i da su manje podložni stresu.⁹ Ako se rad posmatra kao činilac u blagostanju, što je danas tendencija među političarima, a prenebregne se njegova svrha, upada se u biheviorističku grešku da se ljudi tretiraju kao laboratorijski pacovi, samo s nešto razvijenijim „verbalnim ponašanjem“.

Istraživanje o oglašavanju i materijalističkim težnjama takođe pokazuje da ima mesta kritici. Američki psiholog Tim Kaser predvodio je niz studija o korelaciji između materijalističkih vrednosti i sreće, i svaki put došao do istog zabrinjavajućeg zaključka. Studenti poslovnih škola sa duboko usađenim materijalističkim vrednostima (što znači da sopstvenu vrednost mere novcem) manje su srećni i osećaju se manje ostvareno od drugih.¹⁰ Kod pojedinaca koji se opsesivno odnose prema novcu – troše ga ili suviše oprezno ili suviše rasipno – primetno je manje blagostanje.¹¹ Isto tako, pokazalo se da su materijalizam i društvena izolacija međusobno uslovljeni: usamljeni ljudi kompulzivnije

---

tin 130: 3, 2004; Robert Karasek i Tores Theorell, *Healthy Work: Stress, Productivity, and the Reconstruction of Working Life*, New York: Basic Books, 1992.

⁷ Ronald McQuaid et al., „Fit for Work: Health and Wellbeing of Employees in Employee Owned Businesses“, employeeownership.co.uk, 2012.

⁸ David Stuckler i Sanjay Basu, *The Body Economic: Why Austerity Kills*, New York: HarperCollins, 2013.

⁹ Videti CIPD Absence Management Annual Survey, cipd.co.uk, 2013.

¹⁰ Tim Kasser i Aaron Ahuvia, „Materialistic Values and Well-Being in Business Students“, *European Journal of Social Psychology* 32: 1, 2002.

¹¹ Miriam Tatzel, M. „'Money Worlds' and Well-Being: An Integration of Money Dispositions, Materialism and Price-Related Behavior“, *Journal of Economic Psychology* 23: 1, 2002.

teže ka sticanju materijalnih dobara, dok materijalistima preti veći rizik od usamljenosti.¹²

Oglašavanje i marketing imaju ključnu ulogu u održavanju tih negativnih spirala, a to im je i u ekonomskom interesu (kao i njihovim naručiocima). Ako potrošnja i materijalizam i dalje budu uzrok i posledica individualističkih, nesrećnih kultura, onda je taj začarani krug unosan za one koji učestvuju u marketingu. Tačna uloga oglašavanja u propagiranju materijalističkih vrednosti i dalje je predmet sporenja, mada istraživanja u najmanju ruku potvrđuju da su te dve delatnosti doživele uspon u tandemu.¹³

Nijedno od pomenutih istraživanja nikoga naročito ne čudi, a o mnogima se dosta polemisalo u mejnstrim medijima. Sve se na kraju svodi na pitanje raslojavanja moći u društvu i privredi. Što više ljudi budu trpeli udare sila na koje nemaju uticaja – kao što su menadžerska diskrecija, finansijska nesigurnost, slike savršenih tela, nemilosrdno merenje učinka, neumorno eksperimentisanje pomoću platformi društvenih medija, diktati zdravstvenih znalaca – biće im sve teže da pronađu zadovoljstvo u životu, ali će im pretiti i sve veća opasnost od većeg kraha. Kako je pokazalo Muntanerovo istraživanje, oni s najnižim prihodima jesu i najranjiviji. Jedna od najstresnijih situacija u kojima se čovek može naći jeste da pokušava da održi stabilnost porodice s nepredvidivim prihodima i nesigurnim radnim mestom. Nijedan političar ne bi smeo da govori o mentalnom zdravlju ili stresu a da pritom ne iznese i svoj stav o ekonomskoj nesigurnosti najranjivijih ljudi u društvu.

Ako sve to znamo, zašto onda kritički diskurs nije više usmeren na politiku? Ako težimo ka društvenom i psihološkom prosperitetu, a ne ka izrazito konkurentnom, usamljenom i materijalističkom životu, klinička psihologija, socijalna epidemiologija, medicina rada, sociologija i psihologija zajednice prikupile su obilje dokaza o tome šta nas trenutno sprečava da taj cilj i ostvarimo. Problem je u tome što se kroz dugu istoriju naučne analize odnosa između subjektivnih osećanja i

---

¹² Rik Pieters, „Bidirectional Dynamics of Materialism and Loneliness: Not Just a Vicious Cycle“, *Journal of Consumer Research* 40: 3, 2013.

¹³ Andrew Abela, „Marketing and Consumerism: A Response to O’Shaughnessy and O’Shaughnessy“, *European Journal of Marketing*, 40: ½, 2006, 5–16.

spoljašnjih okolnosti uvek nameće stav da je ta osećanja lakše promeniti nego okolnosti. Kao što nam mnogi pozitivni psiholozi danas oduševljeno preporučuju, ako ne možeš da promeniš uzroke problema, možda možeš da menjaš svoja osećanja i reakcije na njih. Tako se neutralizuje i kritička politika.

Niko ne kaže da je lako promeniti društvene i ekonomske strukture. Taj proces je frustrirajući, nepredvidiv i često dovodi do dubokog razočaranja. Ipak, ne može se poreći da to postaje praktično nemoguće učiniti na legitiman način kad institucije i ljudi postanu toliko obuzeti merenjem i manipulisanjem osećanjima i izborima pojedinaca. Ako želimo da pronađemo društvena i politička rešenja problema koji nas unesrećuju, onda je prvi korak da te probleme prestanemo da posmatramo isključivo iz psihološke perspektive. Pa ipak, utilitarističke i bihejorističke vizije pojedinca kao predvidljivog, povodljivog i podložnog kontroli (sve dok se vrši dovoljan nadzor) nisu odnele prevagu samo zbog poraza kolektivističkih alternativa. Njih uporno guraju u prvi plan određene elite radi ostvarenja specifičnih političkih i ekonomskih ciljeva, a trenutno je u toku još jedan veliki pokušaj političkog nametanja.

Naučni koloseci

Od osamdesetih godina naovamo bilo je nekoliko „decenija mozga“. Džordž Buš stariji je svojevremeno najavio da će devedesete biti „decenija mozga“. Evropska komisija je 1992. proglasila sličnu „dekadu“. Obamina administracija je 2013. predstavila novi decenijski program ulaganja u neuronauke. U svakoj od tih dekada javna ulaganja u istraživanje mozga bila su sve veća. Do pune realizacije, Obamina inicijativa BRAIN* verovatno će koštati oko tri milijarde dolara. U okviru

---

* Eng. BRAIN (mozak) – akronim za *Brain Research through Advancing Innovative Neurotechnologies* (Istraživanje mozga razvojem inovativnih neuroloških tehnologija). – *Prim. prev.*

FP7, programa Evropske komisije za finansiranje istraživanja, između 2007. i 2013. izdvojene su dve milijarde evra za neuronaučne projekte.

„Vojnoindustrijski kompleks“, kako ga je predsednik Ajzenhauer nazvao 1961. godine, bio je važan pokretač razvoja neuronauka u Americi. Pentagon nije slep za nove prilike da utiče na neprijateljske borbe i stvori „otpornije“ američke vojnike. Za konsultanta je angažovao i neuronaučnika Pola Zaka, koji se bavio društvenim i ekonomskim značajem oksitocina. U ovom slučaju, cilj je bio da se sazna kako korigovati ponašanje američkih vojnika tako da zadobiju poverenje civila u zemljama na koje su izvršili invaziju. Zak daje savete o neurološkim osnovama moralnog angažovanja na terenu.

Nimalo ne čudi to što industrija vrši velika ulaganja u istraživanje mozga. Farmaceutskoj industriji iz očiglednih razloga odgovara da pomeri granice nauke u toj oblasti, dok neuromarketari žive u nadi da će jednom zasvagda biti identifikovano „moždano dugme za kupovinu“. Onda je samo pitanje kako to dugme pritisnuti reklamom. Koristi od napretka neuronauka za svakog ko želi da utiče na ljude i da ih kontroliše – bili oni zaposleni, delinkventi, vojnici, „problematične porodice“, zavisnici i slično – sasvim su očite, čak i ako se povremeno u njihovim hvalospevima preteruje. Za sirova uzročnopsledična objašnjenja zbog čega je određena osoba donela odluku x umesto y i kako to promeniti u budućnosti postoji unosno tržište među moćnima.

Politika je počela da se interesuje za mozak kao zaseban organ tek početkom devedesetih, ali je zapravo nastavila znatno dužu tradiciju koja je stvorila saveze među univerzitetskim istraživačima, državnim upravama i privredom još od kraja XIX veka. Dobro je poznato da je veliki deo ulaganja u biheviorističku nauku i „istraživanja o odlukama“ tokom pedesetih godina prošlog veka bio motivisan potrebama vojske u Hladnom ratu.¹⁴ Univerzitet u Mičigenu, koji je još od Drugog svetskog rata jedan od vodećih istraživačkih centara u toj oblasti i zauzima centralno mesto u razvoju bihevioralne ekonomije, redovno dobija ugovore za istraživanja povezana s odbranom da bi se bolje razumeli timski rad i odlučivanje u borbi.

---

¹⁴ S. M. Amadae, *Rationalizing Capitalist Democracy: The Cold War Origins of Rational Choice Liberalism*, Chicago: University of Chicago Press, 2003.

Nauka o „društvenoj zarazi“, kojoj je doprineo i Fejsbukov eksperiment s manipulacijom raspoloženjima korisnika iz 2014, takođe ima veze s američkim odbrambenim interesima. Pentagon je 2008. pokrenuo istraživački projekat Minerva da bi prikupio sociološka saznanja o pitanjima i regijama od strateškog značaja za Sjedinjene Države.¹⁵ Njime je obuhvaćen i ugovor s Univerzitetom Kornel, u okviru kojeg je obavljeno istraživanje o širenju građanskih nemira kao društvene zaraze. Jedan od korisnika sredstava iz projekta Minerva na Kornelu bio je i profesor komunikacija Džefri Henkok, koji je učestvovao i u Fejsbukovoj studiji. To ne znači da ga treba automatski za bilo šta okriviti, već naprosto ukazuje na činjenicu da su određena saznanja korisna određenim vrstama ustanova, koje imaju specifične strateške interese.

Pop-biheviorizam, čiji zagovornici tvrde da mogu da otkriju tajne društvenog uticaja, doživao je procvat u izdavaštvu i proslavio psihologe poput Dana Arijelija i Roberta Čaldinija, ali i bihevioralne ekonomiste kao što je Ričard Tejler. Njihovi dnevni honorari za predavanja iznose od pedeset do sedamdeset pet hiljada dolara, što ukazuje i na vrste mreža koje koriste njihovo znanje.¹⁶ Stručna saznanja iz oblasti biheviorizma direktno se ulivaju u marketing i oglašavanje, što je slučaj još od povratka Amerikanaca iz posete laboratoriji Vilhelma Vunta krajem XIX veka.

Sve to, međutim, nema mnogo veze sa srećom ili blagostanjem po sebi, mada neuronaučnici danas kažu da „vide“ emocije, duševno stanje, depresiju i sreću kao manifestovane i bihevioralne fenomene. U tom pogledu, sreća se jednom zasnogda konačno rešila svoje subjektivne dimenzije i postala objektivna, bihevioralna pojava podložna naučnom ispitivanju. Bez obzira na to da li je cilj svih tih tradicija baš sasvim bentamovski, u smislu maksimalnog pospešivanja pozitivnih emocija kod pojedinca, zajednička im je izvesna doza političke uzurpacije psihologije, što znači da se ljudske delatnosti i osećanja proučavaju da bi se mogla predvideti i kontrolisati.

---

¹⁵ Nafeez Ahmed, „Pentagon Preparing for Mass Civil Breakdown“, theguardian.com, 12. jun 2014.

¹⁶ Iznose honorara autor je saznao od Arijelijevih i Tejlerovih agenata.

Utilitarističke, biološke i biheviorističke predstave o ljudskom životu danas na Zapadu gotovo da imaju monopol na verodostojnost. To je posledica činjenice da su u tu svrhu mobilisani najveći izvori moći i bogatstva u ljudskoj istoriji. Mogli bismo to opisati i kao „ideologiju“. Međutim, kad bismo to tako kategorisali, došli bismo u opasnost da zanemarimo načine na koje se o određenoj viziji slobode pojedinca stvara teorija, te na koje se ona razvija, održava i nameće zahvaljujući ogromnom tehnološkom i institucionalnom aparatu. To se ne zbiva na neki nedokučiv način, posredstvom tržišta, kapitalizma ili neoliberalizma. U uspeh tog poduhvata uloženo je dosta rada, moći i novca.

Bihevioralna nauka i nauka o sreći doživljavaju najveće uzlete kad ljudi sami tumače i objašnjavaju svoj život u skladu s njihovim postulatima. Kao laici, svoje neuspehe i tugu pripisujemo svom mozgu ili opterećenom umu. Neprekidno funkcionišući kao podeljene ličnosti, sami sebe učimo da na svoje misli gledamo s više podozrenja ili da pokažemo više razumevanja za svoja osećanja, u čemu nam pomaže kognitivna bihevioralna terapija. I što će sigurno zgranuti kulturne istoričare za sto godina, čak pristajemo na kvantifikovano samoposmatranje, svojevolljno šaljemo informacije o svom ponašanju, ishrani i raspoloženju u neke baze podataka, možda i iz silne želje da učestvuemo u nečemu što je veće od nas samih. Kad se ovako raspolutimo, moguće je uspostaviti odnos – možda i prijateljstvo? – sa samim sobom, koji, međutim, kad se shvati previše bukvalno, može prerasti u usamljenost, odnosno narcizam.

Mistična zavodljivost

Kako bi izgledao beg od ove neumoljive psihološke nauke? Ako su politika i organizacija previše potpale pod uticaj psihologije i svaki društveni i ekonomski problem svele na pitanje podsticaja, ponašanja, sreće i mozga, kako ih iščupati iz njenog zagrljaja? Jedna mogućnost je

da se čvrsta, racionalna i objektivna nauka o umu (i mozgu) pretvorila u svoju suprotnost, to jest u romantičnu, subjektivnu zanesenost misterijama nesvesnog, slobode i osećaja. Iako to uvek zvuči primamljivo, treba biti obazriv.

U društvenom svetu koji je sveden na kvazimehantičke prirodne sile uzroka i posledice, misticizam deluje sve privlačnije. Nasuprot radikalnom objektivizmu neuronauka i bihevizma, prema kojima svako unutarnje osećanje može jasno da se vidi spolja, podjednako mami i radikalni subjektivizam, po kojem je bitno samo ono što pojedinac čuva u svojoj intimi. Nevolja je u tome što su te dve filozofije međusobno savršeno kompatibilne. Među njima nema ni varnica, a kamoli sukoba. Gustav Fehner je tu pojavu opisao kao „psihofizički paralelizam“.

Dokaz za to je činjenica da popularizacija aktivne pažnje (i mnogih verzija pozitivne psihologije) neprimetno klizi od naučnih činjenica o „radu“ mozga ili uma do kvazibudističkih saveta da samo sedimo, budemo prisutni i „posmatramo“ protok misli kroz svest. Bihevizmalne i neuronauke imaju to ograničenje što se, iako deklarativno zanemaruju subjektivne aspekte ljudske slobode, služe jezikom koji prvenstveno razumeju naučni istraživači na univerzitetima, u državnoj upravi i u privredi. Baveći se onime što se može predstaviti „objektivno“, ostavljaju prostor za „subjektivniji“ i pasivniji diskurs. Taj prostor je zauzeo misticizam novog doba.

Mnogi zagovornici sreće, kao što je Ričard Lejard, rade istovremeno na oba fronta. Oni analiziraju zvaničnu statistiku, koriste dostignuća neuronauke, kopaju po podacima i prate ponašanja da bi doneli vlastiti objektivni sud o tome šta ljude usrećuje. A onda promovišu nove „sekularne religije“, meditaciju i aktivnu pažnju, stvarajući tako narativ kojim laik može zagospodariti sopstvenim blagostanjem. Iz svega toga proizlazi da moćni i nemoćni govore različitim jezikom, tako da nemoćni nikako ne mogu uznemiriti moćne. Pod takvim uslovima nije moguća nikakva javna osuda ili kritika moćnih.

Jezič i teorije stručnih elita sve su specifičniji i udaljeniji od onih koje koristi javnost. To kako „oni“ tumače ljudski život i kako to činimo „mi“ sve se više razlikuje, čime se podriva svaka mogućnost inkluzivnog političkog rasuđivanja. Na primer, pozitivna psihologija nam

savetuje da se ne poredimo s drugima i da se potrudimo da u sebi ojačamo zahvalnost i saosećanje. Ali zar poređenje nije baš ono što se postiže merenjem sreće? Zar to što smo jednu osobu ocenili sa „sedam“, a drugu sa „šest“ ne služi baš tome da razlike među njima postanu uporedive? Moral koji se nudi terapijom često je potpuno odvojen od logike nauke i tehnologija na kojima se temelji.

Taj problem postaje sve izraženiji u eri opšteprisutnog digitalnog praćenja i velikih podataka koji se na taj način dobijaju. U svojoj knjizi *Infoglut*, kritički teoretičar medija Mark Andrejevic bavio se time kako fenomen prekomernih informacija diktira i obezbeđuje nove načine navigacije kroz znanje. On, međutim, dokazuje da su u njih ugrađeni ekstremni oblici nejednakosti. S jedne strane, tu su oni koji imaju moć da sprovedu algoritamsku analizu i prekopaju podatke da bi se snašli u svetu u kojem ima previše podataka da bi se izučavali svaki posebno. U tu grupu spadaju agencije za tržišna istraživanja, platforme društvenih medija i bezbednosne službe. S druge strane, mi ostali orijentišemo se impulsivno i emocionalno, pojednostavljujući svoje odluke. Otud i značaj funkcionalne magnetne rezonance i analize osećanja u digitalnoj eri: sredstva pomoću kojih se naša osećanja vizuelizuju, mere i kodifikuju postaju glavna veza između ezoteričnog, stručnog diskursa matematike i činjenica, s jedne, i laičkog diskursa raspoloženja, mističnih uverenja i osećanja, s druge strane. Dok se „mi“ snalazimo naslepo, „oni“ posmatraju i sprovode algoritamsku analizu rezultata. U upotrebi su dva različita jezika.

Konačna bentamistička distopija, o kojoj je bilo reči u sedmom poglavlju, podrazumeva društveni svet koji je postao potpuno objektivnog, do te mere da više nema razlike između objektivnog i subjektivnog. Kad sreća bude u potpunosti shvaćena, naučnik će znati gde i kad nastaje, nezavisno od osobe koja je oseća. Potreba da se saznanje stiče na osnovu „verbalnog ponašanja“ ispitanika nestaće zauvek naprednim oblicima čitanja misli. Naša lica, oči, pokreti tela i mozgovi umesto nas će svedočiti o tome da li uživamo ili patimo, te će se i oni koji odlučuju izbaviti od „tiranije zvukova“. Možda je sve to nemoguće u bilo kakvom zamislivom političkom društvu, ali to je zapravo ideal kojem teže određene škole psiholoških i političkih nauka. U takvom

društvu, misticizam može poslužiti kao lična filozofska potpora, ali i kao konačni politički kvijetizam.*

Znam kako ti je

Da bismo videli kako se „pale svetla“ u mozgu druge osobe, treba da izdvojimo dosta novca. Savremeni skener za funkcionalnu magnetnu rezonancu košta milion dolara, a godišnji troškovi njegovog održavanja kreću se od sto do trista hiljada dolara. Takve tehnologije mogu pružiti obilje podataka o mentalnim oboljenjima, poremećajima u mozgu i povredama. Naš svakodnevni jezik raspoloženja, izbora i ukusa postepeno se prevodi u pojmove koji odgovaraju raznim fizičkim oblastima mozga. Neuromarketari danas mogu da utvrde koja reklama stimuliše koji deo mozga. Smatra se da to ima bitne komercijalne posledice. Ali, u kojoj meri nam toliki tehnološki napredak pomaže da rešimo jedan od osnovnih problema društvenog života, a to je razumevanje drugih ljudi?

Kad je Bentam napisao da je „priroda uredila tako da čovekom upravljaju dva suverena gospodara: bol i zadovoljstvo“ i izneo tvrdnju da bi se ta dva osećaja mogla izmeriti, praktično je predložio filozofski pristup po kojem problematika kojom se bavi psihologija nije bitno drugačija od predmeta izučavanja prirodnih nauka. I zaista, psihologija (i politika) postaće prave nauke tek kad budu počivale na „prirodnim“ i „objektivnim“ temeljima, kao biologija ili hemija. Po istom aršinu, ljudska bića se od drugih životinja razlikuju samo po specifičnim biološkim osobenostima. Sve životinje pate, pa i čovek. Taj filozofski stav su na različite načine zastupali mnogi likovi koji su našli mesto u ovoj knjizi. Koncepti kojima raspolažemo oblikovani su u skladu s tim.

---

* Kvijetizam – versko učenje po kojem se samo duša u stanju potpunog spokoja i mirovanja može približiti Bogu kroz molitvu. U prenesenom značenju podrazumeva krajnju pasivnost. – *Prim. prev.*

Naše poimanje „ponašanja“, „stresa“ i „naučne bespomoćnosti“ bazira se na ogledima na životinjama, kao što su pacovi, golubovi i psi.

Ali, šta ako se u osnovi te filozofije nalazi greška? I šta ako tu grešku stalno ponavljamo, koliko god bili napredni naši uređaji za skeniranje mozga, merenje uma i čitanje izraza lica? U stvari, šta ako smo ponavljanju te greške podložniji što nam je tehnologija razvijenija? Po Ludvigu Vitgenštajnu i njegovim sledbenicima, Bentamova tvrdnja o naša „dva suverena gospodara“ temelji se na suštinskom nerazumevanju prirode psihološkog jezika. Da bismo došli do drugačijeg koncepta politike, možda prvo moramo da pronađemo drugačiji način da razumemo tuđa osećanja i ponašanje.

Da bismo shvatili značenje neke reči, smatrao je Vitgenštajn, moramo prvo shvatiti kako se ona koristi, što znači da problem razumevanja drugih ljudi ima, pre svega, društveni karakter. Isto tako, da bismo razumeli šta druga osoba radi, treba da razumemo značenje njenih postupaka, kako za nju samu, tako i za druge aktere. Ako pitam: „Šta taj čovek oseća?“, odgovor mogu dati ili tumačeći njegovu ponašanje ili tako što ga naprosto pitam. Odgovor se, dakle, ne krije u njegovoj glavi ili telu i ne čeka da ga otkrijem, već proizlazi iz naše interakcije. Ništa me ne sprečava da uglavnom pogodim kako se on oseća sve dok se podrazumeva da je to samo tumačenje njegovih postupaka i komunikacije, odnosno značenja njegovog ponašanja. Neću otkriti kako se oseća kao nekakvo činjenično stanje, kao što bih mogao da ustanovim kolika mu je temperatura tela. Niti bi on, kad bi mi kazao o čemu razmišlja, govorio o činjenicama.

To ukazuje na neobičan kvalitet psihološkog jezika. S druge strane, neuronaučnici i bihevoristi čupaju kosu baš zbog toga.¹⁷ Da bi se shvatio psihološki pojam „sreće“, „raspoloženja“ ili „motivisanosti“, treba ga razumeti u njegovom pojavnom obliku kod drugih (to jest kao ponašanje) i kao zbivanja unutar sebe (to jest kao iskustvo). Ja znam šta znači „sreća“ jer umem da je opišem kod drugih i da je prepoznam

---

¹⁷ O tome, videti rad Vitgenštajnovog sledbenika, filozofa Pitera Hekera, uključujući Max Bennett i Peter Hacker, *Philosophical Foundations of Neuroscience*, Hoboken: Wiley, 2003; i njegov neobjavljeni rad, „The Relevance of Wittgenstein’s Philosophy of Psychology to the Psychological Sciences“.

u sopstvenom životu. Ali, to je neobičan jezik. Ako ikad poverujem da se „sreća“ odnosi na nešto objektivno, u nekom drugom ili u sebi, onda sam tu reč pogrešno razumeo.

„Psihološki atributi“, tvrdio je Vitgenštajn, „odnose se na životinju u celini“. Ne bi se moglo reći „mom kolenu se šeta“ jer samo ljudsko biće može imati želju za nečim. Međutim, zbog nadmenosti naučne psihologije i neuronauka, danas se može čuti, recimo: „Vaš um želi da kupite taj proizvod“ ili „Moj mozak je zaboravan“. To znači da smo smetnuli s uma da su „želeti“ i „biti zaboravan“ radnje i stanja koja imaju smisla samo prilikom tumačenja ljudskih bića koja su usađena u društvene odnose, sa svojim namerama i ciljevima. Bihevizizam nastoji da sve to ostavi po strani, ali u tom procesu vrlo nasilno postupa prema jeziku kojim se služimo da bismo razumeli druge.

Psihologija uvek iznova podleže istoj grešci: da se ugleda na fiziologiju ili biologiju, bilo metaforično, bilo usled bukvalnijeg redukcionizma. Naravno, taj pokušaj da se psihologija ili svede na fizičko ili da se, u najmanju ruku, temelji na mehaničkim ili biološkim metaforama jeste jedna od osnovnih strategija moći i kontrole koje nude razni teoretičari koje smo pomenuli u knjizi. Iz Dževonsove vizure, um je najbolje shvatiti kao mehaničku vagu. Po Votsonu, on je samo uočljivo ponašanje. Seli je smatrao da se može otkriti u telu, a Moreno da se manifestuje u izmerljivim društvenim mrežama. Marketari, recimo, danas vole da naše odluke i raspoloženje pripišu mozgu, i tako dalje.

Pa ipak, ne treba (i ne smemo) da se vraćamo ni Fehnerovom ili Vuntovom dualizmu. Insistirati na subjektivnoj, transcendentnoj, eteričnoj prirodi uma za razliku od fizičkog tela isto je što i okretati isti dualizam naglavačke, kao propovedati doktrinu aktivne pažnje koja je pola neuronauka, pola budizam. Vratiti se viziji umnog sveta kao nečemu privatnom i spolja nevidljivom znači zarobiti se u situaciji u kojoj neprekidno sebi postavljamo neurotična i paranoična pitanja: „Šta zaista osećam?“ ili „Da li je on zaista srećan?“ Na takvom klizavom filozofskom terenu, vlasnik skenera za snimanje mozga može obećati da će jednom završiti sva moralna i politička pitanja.¹⁸

---

¹⁸ „Strikingly, neuroscience ascribes to the branch much the same range of properties that Cartesians ascribe to the mind“. Bennett i Hacker, *Philosophical Foundations of Neuroscience*, 111.

Na suštinskom nivou, izbor između Bentama i Vitgenštajna svodi se na pitanje šta znači biti čovek. Bentam je ljudsko bitisanje doživljavao kao nem fizički bol koji se može stručno ublažiti brižljivo strukturisanim intervencijama. Reč je o etici empatije, čija se primena proširuje na društvo nadzora na naučnoj osnovi. Osim toga, razlika između ljudi i životinja filozofski je nebitna. Po Vitgenštajnu, s druge strane, jeziku ne prethodi ništa. Ljudi su životinje koje govore i to jezikom koji drugi ljudi razumeju. Zadovoljstvo i bol nisu u povlašćenom položaju i ne mogu se tretirati kao naučne činjenice. „Naučili smo pojam 'bola' u isto vreme kad smo naučili i jezik“, ali je bespredmetno tragati za nekakvom svesnom realnošću izvan reči kojima se izražavamo.¹⁹ Ako su ljudi sposobni da govore za sebe, više nema potrebe da se nagađa – ili meri – kako se osećaju. Samim tim, nema potrebe ni za sveprisutnim tehnologijama za psihosomatski nadzor.

Kako drugačije upoznati ljude?

Psihologija i društvena nauka savršeno su moguće pod uslovima koje je opisao Vitgenštajn: oni su zaista potpuno jednostavni. Sasvim je umesno ulagati sistematski trud u razumevanje drugih preko njihovog ponašanja i govora. Međutim, kao takav, taj trud se ne razlikuje mnogo od naših svakodnevnih pokušaja da razumemo druge. Kao što je rekao socijalni psiholog Rom Hare, svi se povremeno pitamo da li smo dobro shvatili šta drugi misle ili žele, ali ima načina da se to prevaziđe. „Jedino moguće rešenje“, tvrdi on, „jeste da na osnovu vlastitog razumevanja sebe razumemo i druge, te da razumevanjem drugih jedinki svoje vrste produbimo i razumevanje samih sebe.“²⁰

---

¹⁹ Ludwig Wittgenstein, *Philosophical Investigation*, Oxford: Blackwell, 2001, sveska 1, odeljak 384.

²⁰ Rom Harré i Paul Secord, *The Explanation of Social Behaviour*, Oxford: Basil Blackwell, 1972.

Kad je reč o sticanju psihološkog znanja, to znači da bismo ono što ljudi govore morali uzimati mnogo ozbiljnije. I ne samo to. Uglavnom bismo morali pretpostaviti da misle to što govore, osim ako znamo razlog iz kojeg to nije slučaj. Dok bihevizizam, u potrazi za emocionalnom stvarnošću, uvek nastoji da zaobiđe „izveštaje“ ljudi o tome kako se osećaju, interpretativna socijalna psihologija polazi od toga da su osećanja i govor međusobno neodvojivi. Razumeti šta drugi čovek oseća, delom znači i čuti i razumeti na šta misli kad upotrebi reč „osećanje“.

Tehnike poput anketa možda bitno doprinose međusobnom razumevanju u velikim i raznolikim društvima. Međutim, ima dosta nesporazuma u pogledu zbivanja u toku sprovođenja ankete. Ankete nikad ne mogu biti instrumenti koji predstavljaju niz kvaziprirodnih, objektivnih činjenica. One mogu biti korisna i zanimljiva sredstva da se s ljudima stupi u dodir i da se od njih traže odgovori. Kritički psiholog Džon Krombi rekao je o anketama o sreći sledeće:

Sreća nije sila koja na sve ispitanike deluje tako da uvek zaokruže određene odgovore na ... skali. Odnos između sreće i odgovora na pitanje u upitniku ne podleže nekoj zakonitosti kao, recimo, odnos između zapremine određene količine žive i njene temperature.²¹

To, međutim, ne znači da se iz anketa o sreći ne može saznati ništa. Ipak, to saznanje ne može se izolovati od društvene interakcije između anketara i ispitanika. Svaka nada da će se uklanjanjem samosvesti ispitanika (recimo, analizom stavova iskazanih na Tviteru) otkriti išta objektivnije od toga čista je iluzija. Takođe podrazumeva razne trikove i manipulaciju, što otvara jaz između istraživača i svih drugih.

Ima još jedan način da se obrazloži taj stav. Psihologija, ispravno shvaćena, predstavlja naš prolaz ka političkom dijalogu. To je sasvim suprotno bentamovskim i bihevizističkim tradicijama opisanim u knjizi, po kojima je psihologija korak ka fiziologiji, odnosno ekonomiji, upravo zato da bi se zatvorio prolaz ka politici. Ako sve ide kako tre-

---

²¹ John Cromby, „The Greatest Gift? Happiness, Governance and Psychology“, *Social and Personality Psychology Compass* 5: 11, 2011.

ba, osnovna pitanja psihologije relativno su jednostavna: „Šta ta osoba radi?“, „Šta sada oseća?“. Ni odgovori na njih uglavnom nisu naročito problematični, a primarnu i najbitniju „metodologiju“ kojom se do njih dolazi svako od nas primenjuje svakodnevno: pitamo ih.

Nimalo ne treba da nas čudi što upravljačka elita tu metodologiju ne shvata ozbiljnije. Ona podrazumeva proces prosuđivanja. Uvažava pravo ljudi na iskazivanje vlastitih legitimnih tumačenja i kritika na račun okolnosti u kojima žive. Takođe podrazumeva veštine slušanja, koje su zakržljale u društvima u kojima samo povlašćeni imaju moć da posmatraju i vizuelizuju. Menadžeri i vlast se osećaju bezbednije u svetu u kojem mozak može da „zasvetli“, a proces mišljenja se može „pratiti kao loptica za bejzbol“, nego u svetu u kojem bi ljudi mogli ciljano da iskazuju svoje emocije i sudove. Omogućiti da naš um postane vidljiv bezbednije je iz više razloga nego da postane čujan. Kad bi bihevorističku viziju automatizovanog, nemog uma smenila vizija inteligentnog uma koji govori, morale bi se promeniti čitave organizacione strukture.

U društvu organizovanom na temelju objektivnog psihološkog merenja, moć slušanja može biti jeres. Povlastiti čulnu moć uha u političkom sistemu čija struktura počiva na čulu vida podrazumevalo bi radikalnu promenu. Klinički psiholog Ričard Bental smatra da se čak i teški oblici „mentalnih oboljenja“, koji se danas na Zapadu uglavnom leče farmaceutskim proizvodima, mogu ublažiti strpljivim, pažljivim odnosom prema bolesniku i njegovoj životnoj istoriji. Prema njegovim rečima:

Da bi psihijatrijsko lečenje bilo osetno uspešnije i da bi ljudima zaista pomoglo a ne samo „držalo pod kontrolom“ njihove tegobe, morali bismo ponovo otkriti umetnost toplog, ljubaznog i saosećajnog postupanja prema pacijentima.²²

Slušanje i razgovor ih neće „izlečiti“ jer to uopšte i nije „lečenje“. Ali, iza simptoma psihoze i šizofrenije kriju se priče i emocionalne povrede koje može otkriti samo dobar slušalac.

---

²² Richard Bental, *Doctoring the Mind: Why Psychiatric Treatments Fail*, London: Allen Lane / Penguin, 2009, xvii.

Ponovno otkriće slušanja jeste prioritet koji prožima i druge društvene nauke. Sociolog Les Bek kaže da „oslušivanje sveta nije automatska sposobnost, nego veština koja se uči“ i primećuje da se to zanemaruje u društvu „apstraktnog i nametljivog empirizma“ beskonačnih podataka, ekspozea, činjenica i grafikona.²³ Da bismo upoznali druge, moramo se uživeti u njihove priče i u to kako ih oni pričaju. Kritičari „ideologije“ nekada su tvrdili da većina ljudi postupa u skladu s „lažnom svešću“, ne znajući šta su im stvarni interesi. U eri „podsticaja“ i tajnih Fejsbukovih eksperimenata, pomalo je ironično to što danas deluje komplikovanije utvrditi tačno kako obični ljudi *znaju* šta rade, *mogu* da shvate šta im je cilj u životu i *razumeju* šta su im interesi. Da bi to postigli, istraživači moraju da se nauče skromnosti.

Pored toga, jedna od najvažnijih ljudskih sposobnosti koju su sociološki psiholozi ponovo otkrili jeste sposobnost govornika da iskaže kritički sud. Kad se kritika ili protest izjednači s „nesrećom“ ili „nezadovoljstvom“, to znači da su ti pojmovi pogrešno shvaćeni, odnosno da se ne razume šta znači kad ih čovek trpi, odnosno iskazuje. „Kritika“ se neće pojaviti u mozgu, što ne znači da formiranje kritičkog suda ne podrazumeva nikakvu neurološku aktivnost. Pokušaj da se svi vidovi negativnosti podvedu pod jednu neurološku ili mentalnu definiciju nesreće (koja se često klasifikuje kao depresija) možda je jedna od najpogubnijih političkih posledica utilitarizma uopšte.

Ako ispravno shvatimo pojmove kao što su „kritika“ i „protest“, primetićemo da predstavljaju specifičan vid negativnog odnosa prema svetu kojeg su i kritičar i njegova publika svesni. Kako se Hare izrazio, „verbalni protest je deo nezadovoljstva jer se osobi koja se opisuje kao 'nezadovoljna' pripisuje i tendencija da protestuje“.²⁴ Pojmovi kao što su „kritika“ i „protest“ ništa ne znače ako se ne shvati da ljudi imaju jedinstvenu moć da tumače svoje živote i o njima govore. Za razliku od „analitičara osećanja“, koji kopa po moru podataka s Tvitera u potrazi za dokazima o emocijama koje ljudi iskazuju *slučajno*, kad slušamo nekoga ko govori o pravdi i nepravdi koju je doživeo, praktično mu damo ljudsko dostojanstvo koje počiva na razumevanju i izražavanju.

²³ Les Back, *The Art of Listening*, Oxford: Berg, 2007, 7.

²⁴ Harré i Secord, *The Explanation of Social Behaviour*, 107.

Ako prihvatimo da se ljudi ljute, da kritikuju, da pružaju otpor i da su frustrirani, shvatićemo da imaju razloga da se tako osećaju ili ponašaju. Ljudi se izražavaju na različite načine i s manje ili više samopouzdanja, ali sasvim je opravdano prihvatiti njihove narative o sopstvenom životu. Kad od nekoga zatražite da izrazi svoja osećanja (a ne da ih ispravno imenuje ili kvantifikuje), on to pretvara u društvenu pojavu. Kad ljudi zauzmu kritički stav ili se ljute, mogu da kritikuju ili se ljute *na* nešto izvan sebe. Gotovo je nebitno da li se pritom vešto izražavaju i da li imaju stručne kvalifikacije. To je već manje usamljeno, manje depresivno i manje narcisoidno stanje od onog u kojem ljudi razmišljaju o ponašanju svog uma ili mozga, odnosno o tome kako da ih unaprede.

Protiv psihološke kontrole

Zamislimo da se samo delić političke volje i finansijskog kapitala koji se ulaže u biheviorističke programe i programe sreće preusmeri drugde. Šta bi bilo kad bi se samo mali procenat desetina milijardi dolara koje se trenutno troše na praćenje, predviđanje, lečenje, vizuelizaciju i prognoziranje najsitnijih promena u našem umu, osećanjima i mozgu trošio na kreiranje i uvođenje alternativnih oblika političko-ekonomske organizacije? To što bi se viši slojevi u privredi, univerzitetском menadžmentu i javnoj upravi siguno zagrcnuli od smeha na tu pomisao jeste pokazatelj političkog značaja koji su stekle tehnike psihološke kontrole.

Da li bi se smejao i kakav prosveteni psihijatar ili socijalni epidemiolog? Ne bih rekao. Mnogi psihijatri i klinički psiholozi vrlo dobro znaju da problemi za čije su rešavanje plaćeni uopšte ne potiču iz glave ili tela usamljenog pojedinca, pa neki put čak ni iz njegove porodice. Njihovi koreni niču iz nekog šireg društvenog, političkog ili ekonomskog sloma. Ograničavanje psihologije i psihijatrije na medicinu (ili neku kvaziekonomsku bihevioralnu nauku) pokušaj je neutralizacije

kritičkog potencijala tih struka. Ipak, da smo u prilici, šta bismo svi mi tražili?

Zahtev da se, nasuprot interesima farmaceutske industrije (i njenih zastupnika u Američkom udruženju psihijatarata), potištenost izbriše sa spiska medicinskih poremećaja, postaje sve glasniji.²⁵ Čak i Robert Spicer, glavni arhitekta trećeg izdanja Priručnika iz 1980. godine, smatra da je protezanje medicinskih dijagnoza na obične, svakodnevene muke i probleme otišlo predaleko. Fenomen „propisanog druženja“ jedan je od graničnih pojaseva između medikalizacije i pokušaja da se izgrade alternativne društvene i ekonomske institucije. Ta inicijativa može da se razvije u oba smera: s jedne strane, može tragati za različitim modelima društvene i ekonomske saradnje na obostranu korist, a s druge, može dovesti do još intenzivnije medikalizacije društvenih odnosa, pri čemu se i rad i rasonoda vrednuju po njihovoj psihološkoj ili neurološkoj koristi.

Privredna društva koja se organizuju na principu dijaloga i zajedničke kontrole takođe bi mogla biti polazište za okretanje kritičkog uma ka svetu umesto ka sebi. Jedna od prednosti firmi u vlasništvu zaposlenih jeste to što se mnogo manje oslanjaju na psihološku kontrolu kojoj menadžeri u korporacijama pribegavaju još od dvadesetih godina prošlog veka. Nema potrebe za pomalo ironičnom retorikom kadrovskih menadžera da su „zaposleni najvažnija imovina“ firmi, kad je to izraženo i u osnivačkom aktu. Samo se u uslovima vlasništva i upravljanja, u kojima je većina ljudi zamenljiva, mora toliko pribegavati „mekoj“ retorici da bi se radnici uverili da neće biti otpušteni.

Prilikom svake iole realistične analize organizacija mora se uvažiti činjenica da postoji optimalan nivo dijaloga i konsultacija između njihovog potpunog izostanka na jednom kraju (pozicija Frederika Tjellora) i neprekidne razmene stavova na drugom. Demokratsku poslovnu strukturu ne treba zamišljati kao demokratizaciju svake odluke u svakom trenutku. Međutim, nije sasvim izvesno ni da upravljačka autarhija dobro funkcioniše, čak ni po sopstvenim merilima. Ako se

---

²⁵ Videti Horwitz i Wakefield, *The Loss of Sadness*; Mark Rapley, Joanna Moncrieff i Jacqui Dillon, priređivači, *De-Medicalizing Misery: Psychiatry, Psychology and the Human Condition*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011.

hijerarhija brani argumentom da je efikasna, ekonomična i da daje rezultate, pažljivije čitanje mnogih nalaza istraživanja o nesreći, stresu, depresiji i odsustvovanju s posla govori u prilog tome da postojeće organizacione strukture ne ispunjavaju čak ni taj ograničeni cilj.

Ako nesreća, po Galupu, košta američku privredu pola biliona dolara godišnje zbog pada produktivnosti i neplaćenih poreza, ko kaže da ekonomski optimalna količina saradnje i dijaloga na radnom mestu nije znatno bliža drugom kraju na skali između „Tejlora“ i „neprekidne razmene stavova“? Ako konsultacije ili dijalog služe samo tome da se zaposleni osećaju uvaženo, onda su beskorisni i ponavlja se ista greška. Nije cilj da zaposleni poveruju da se njihovo mišljenje ceni, već da se odnosi moći podese tako da se ono zaista ceni, što će onda gotovo izvesno uticati i na njihova osećanja.

Veoma je teško skrojiti funkcionalnu organizacionu strukturu u kojoj se podstiče razmena stavova, ali uglavnom zbog nedostatka prakse, profesionalnih saveta i ogleđa. Kulturološki kritičar Rejmond Vilijams nagovestio je još 1961. godine da bi ljudima možda trebalo pomoći da savladaju praksu demokratskog dijaloga kako bi se ona mogla primeniti u upravljanju privrednim društvima i lokalnim zajednicama. „Istinska moć institucija“, napisao je, „sastoji se u tome da aktivno ukazuju na određene načine osećanja, a istovremeno je očigledno da nemamo ni izbliza dovoljno institucija koje nas praktično podučavaju demokratiji.“²⁶ Primeri uspešnih zadruga potvrđuju istinitost Vilijamsovih reči: članovi s vremenom sve umešnije razmišljaju o kolektivu i sve su manji izgledi da iskoriste demokratske strukture kao ventil za lične obračune i nesreću. Međutim, u procesu učenja im je potrebna pomoć.²⁷ Plastičan pokazatelj promene naše političke kulture u poslednjih pola veka jeste činjenica da je savremeni pandan Vilijamsovoj ideji da vežbamo rezilijentnost i aktivnu pažnju: bolje tih odnos sa sobom, nego glasan sa drugima.

---

²⁶ Raymond Williams, *The Long Revolution*, Cardigan: Parthian Books, 2011, 358. Zahvaljujem se Džeremiju Gilbertu što mi je ukazao na ovo.

²⁷ Will Davies i Ruth Yeoman, „Becoming a Public Service Mutual: Understanding Transition and Change“, Oxford Centre for Mutual & Employee-owned Business, 2013; Will Davies, „Reinventing the Firm“, demos.co.uk, 2013.

Stres se može posmatrati kao zdravstveni, ali i kao politički problem. Oni koju su ga proučavali u širem društvenom kontekstu znaju da nastaje u uslovima kad pojedinac izgubi kontrolu nad svojim radnim životom, zbog čega bi pažnja politike trebalo da se usmeri na teške uslove rada i autarhijsko upravljanje, a ne na fizičko telo ili medicinsku terapiju. Džon Ešton, predsednik britanskog Instituta za javno zdravlje, izjavio je 2014. godine da Velika Britanija treba postepeno da uvodi četvorodnevnu radnu nedelju da bi time ublažila probleme zbog prevelikog, odnosno nedovoljnog radnog angažovanja, s obzirom na to da obe pojave predstavljaju činioce stresa.²⁸

Na vrhuncu utilitarističkog merenja i upravljanja, ekonomija i medicina danas se postepeno stapaju u jedinstvenu nauku o blagostanju, koju prati monistička maštarija o jedinstvenoj meri ljudske optimalnosti. Mere za telo sve više odgovaraju onima za produktivnost i profit. To je važno težište kritike i otpora. Mogli bismo postaviti načelo da težnje ka zdravlju, odnosno ka sticanju novca, ne treba da pripadaju istoj vrednosnoj sferi.²⁹ Iz tog načela proističu razni pravci delovanja, od zalaganja za javni zdravstveni sistem, preko otpora zdravstvenom nadzoru na poslu do odbacivanja aplikacija i uređaja koji rekreaciju pretvaraju u profit.

Problem možda nije u tržištima. Naprotiv, ona bi mogla biti izlaz iz nametljive psihološke kontrole. Tradicionalni plaćeni poslovi toliko su transparentni da nema potrebe za dodatnim psihološkim i somatskim upravljanjem. S druge strane, uslovi rada i stažiranja koji navodno treba da pobude optimizam kod ljudi ili da im pojačaju samopoštovanje umesto razmene podrazumevaju dalju psihološku kontrolu, koja često ide ruku pod ruku s bezmalo otvorenom eksploatacijom. Kao što smo videli u petom poglavlju, poštovanje neoliberala za „slobodno“ tržište oduvek je bilo prenaplašeno. Marketing, čija je svrha da umanjí neizvesnost u poslovanju, korporacijama je već dugo znatno atraktivniji od

---

²⁸ Denis Campbell, „UK Needs Four-Day Week to Combat Stress, Says Top Doctor“, *theguardian.com*, 1. jul 2014.

²⁹ U filozofskom smislu, tvrdnja da suprotstavljene mere ili vrednosne sfere ne treba da imaju dodirnih tačaka povezuje se s radom Michael Walzer, *Spheres of Justice*, New York: Basic Books, 1983.

tržišta. Sumnja u besplatne usluge, poput većine platformi društvenih medija, simptom je šireg straha od tehnologija za psihološku kontrolu, koji se ne može jednostavno svesti na tradicionalnu brigu za zaštitu ličnih podataka.

Oglašavanje je jedna od najmoćnijih tehnika masovne bihevioralne manipulacije još otkad je u osvit XX veka postavljeno na „naučne“ osnove. Reklamna industrija, u toj oblasti, ima opravdan interes da sama sebe opovrgne. Kupac je autonomna ličnost i ne može se prevariti: oglašavanje je samo sredstvo za plasiranje proizvoda. S druge strane, izdaci za reklame sve su veći, a nastojanja da se robne marke i marketinške agencije spreče da preplave medije, javni prostor, sport i javne institucije nailaze na žilav otpor. Ako su reklame tako bezazlene, zašto ih ima toliko?

Kampanje za prostor bez reklama (nasuprot „vizuelnom zagađenju“) imale su zapaženog uspeha u gradovima širom sveta. Po usvajanju „Zakona o čistom gradu“, koji je predložio gradonačelnik Sao Paula 2006. godine, u tom brazilskom gradu više nema bilborda u javnom prostoru. Drugi gradovi u Brazilu sproveli su slične mere da bi smanjili ili zabranili reklamiranje. Ostale kampanje bile su užeg karaktera. U Pekingu su 2007. godine uklonjene reklame za luksuzne stanove. Gradonačelnik je objasnio da se u njima „prenaglašeno preporučuju luksuz i hedonizam o kojima ljudi s nižim primanjima ne mogu ni da sanjaju, te ne doprinose skladu u prestonici“. Američka organizacija Komeršel Alert organizuje godišnje takmičenje *Ad Slam*,* a škola koja ukloni najviše reklama iz svog prostora za zajednički boravak dobija nagradu od pet hiljada dolara.

Takve kampanje obavezno se temelje na prilično tradicionalnim idejama o zaštiti javnosti, boreći se protiv relativno staromodnih tehnika psihološke kontrole. Promocija proizvoda u „besplatnim“ medijima i zabavnom sadržaju predstavlja sasvim drugu vrstu problema, a marketinško praćenje i izbor pojedinaca na internetu odvija se znatno suptilnije i preciznije. „Pametne“ infrastrukture, koje omogućavaju

---

* Eng. *ad* – reklama, oglas; u ovom kontekstu, reč *slam* je dvoznačna jer kao imenica znači „prvenstvo, takmičenje“, a kao glagol „udarati, kritikovati, zalupiti“. – *Prim. prev.*

neprestanu razmenu podataka između pojedinaca i centralizovanih baza podataka, navodno su budućnost svega: od oglašavanja, preko zdravstva i gradske administracije, do upravljanja ljudskim resursima. Sveobuhvatna laboratorija, o kojoj smo govorili u sedmom poglavlju, zastrašujući je projekat, posebno zbog toga što je teško zamisliti kako bi se, ako to ikad bude namera, mogao zauzdati u budućnosti. Međutim, nema razloga da uzmemo zdravo za gotovo da skeniranje lica na javnim mestima mora ostati zakonito.

Kako bi izgledala kritika „pameti“? I kako se odupreti? Apelovanjem na „glupost“? Da li ćemo jednostavno odbiti da nosimo narukvice za praćenje zdravstvenog stanja? Možda. Neke aspekte bentamovske utopije naoko je gotovo nemoguće izbeći: analitičara osećanja koji kopanjem po geopodacima s tvitova otkriva najsrećniji kvart; uputstva lekara da treba razvijati osećanje zahvalnosti da bi nam se popravilo raspoloženje i smanjio fizički stres. Međutim, ako imamo na umu filozofske protivrečnosti svojstvene takvim pojavama i njihove istorijske i političke korene, makar ćemo imati izvor nečega što nije lako povezati s bilo kakvim telesnim ili neurološkim aktivnostima i što nam, uprkos nesreći, može nagovestiti sreću, a to je nada.